

१.१. गुरुशिष्य परंपरा व आधुनिक संगीत शिक्षण पद्धती

“गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुः गुरुर्देवो महेश्वरः।

गुरुः साक्षात् परं ब्रह्म तस्मै श्री गुरवे नमः।”

भारतीय संस्कृतीतील विविध कलांचे संवर्धन करण्यासाठी महान गुरु शिष्य परंपरा अगदी प्राचीन काळापासूनच आपल्या देशात अस्तित्वात आहे. अगदी पुरातन रामायण, महाभारत काळापासून गुरुकुलात प्रतिभाशाली विद्यार्थ्यांची निवड करून त्यांना पारंगत केले जात असे.

भारतीय संगीतात गुरु-शिष्य परंपरेला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. गुरु-शिष्य परंपरेपासून आधुनिक संगीत शिक्षणाचा प्रवास कशा पद्धतीने झाला तो खालील मुद्द्यांच्या आधारे पाहता येईल.

गुरु-शिष्य परंपरा :

गुरूंना पूर्वी संगीत क्षेत्रात खूप मानाचे स्थान होते. अनेक राजे-महाराजे व बादशहांना आपल्या दरबारात मोठे संगीत तज्ज्ञ आहेत याचा अभिमान वाटत असे. अशा थोर गुरूंचे अनेक राजांनी व बादशहांनी शिष्यत्व पत्करले. राजाश्रय लाभल्यामुळे हे कलावंत रात्रंदिवस संगीत साधना करून विद्यादान करत असत.

शिक्षणासाठी अनेक शिष्यांना पायपीट करावी लागे. अखंड परिश्रम करून गुरुसेवा करून गुरूंची मर्जी संपादन करावी लागत असे. शिष्यांना गुरूंच्या समोर बसून विद्या ग्रहण करावी लागे. या काळात ग्रंथांची उपलब्धता व संगीत जतन करून ठेवण्याची काही सोय नसल्यामुळे शिष्यांना गुरुकुल पद्धतीशिवाय पर्याय नव्हता.

गुरुगृही राहून प्रशिक्षण पूर्ण झाल्यानंतरच या शिष्याला आपली कला सादर करण्याची अनुमती मिळत असे.

अगदी प्राचीन काळापासून आजही गुरु-शिष्य परंपरेचे महत्त्व आहे. सर्व ललित कलांपैकी संगीत ही अशी एकमेव

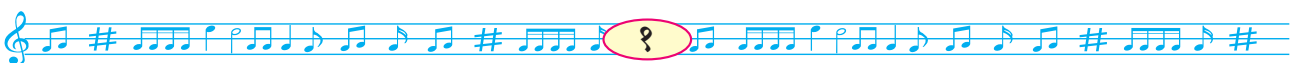
कला आहे की जी गुरुमुखातूनच घ्यावी लागते. स्वरतालाचे ज्ञान, आवाज व स्वर लावण्याचे तंत्र, राग विस्ताराची पद्धत अशा अनेक बाबी गुरूच समजावून सांगू शकतो. त्यामुळे आजही संगीतात गुरु-शिष्य परंपरेचे महत्त्व टिकून राहिले आहे.

१४ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात घराण्यांचा उदय झाला. घराण्यांच्या उदयामुळे संगीतक्षेत्र ढवळून निघाले. शास्त्रीय गायन व त्यातल्या त्यात ख्यालगायनाचा प्रचार होऊ लागला.

आधुनिक संगीत शिक्षण पद्धती :

इंग्रजांनी भारतीय कला व संगीताची उपेक्षा केल्यामुळे कलावंतांना संस्थानिकांचा अथवा कोठ्यांचा आधार घ्यावा लागला. अशा काळात महाराष्ट्रात दोन तेजस्वी तारे जन्माला आले. ते तारे म्हणजेच पं. वि. ना. भातखंडे व पं. वि. दि. पलुस्कर. पं. वि. दि. पलुस्कर यांनी ५ मे १९०१ रोजी लाहोर येथे गांधर्व महाविद्यालयाची स्थापना केली. या पाठोपाठ पं.वि.ना. भातखंडे यांनीही मॉरिस कॉलेज, माधव संगीत विद्यालय, भारतीय संगीत विद्यालय अशा विद्यालयांची सुरुवात केली. या विष्णुद्वयांनी भारतीय संगीतात शास्त्र व क्रियात्मक संगीत यांचा समन्वय घडवून आणला. शास्त्रशुद्ध स्वरलेखन करून अनेक ग्रंथांची निर्मिती केली. स्वरलिपीची निर्मिती करून भारतीय संगीत जिवंत ठेवले. अशा प्रकारे पं.पलुस्कर व पं. भातखंडे यांनी संगीतासाठी सर्वस्व अर्पण केले.

गुरु-शिष्य परंपरा मागे पडत असतानाच संगीत विद्यालयाच्या माध्यमातून आज संगीताचा प्रसार होत आहे. अनेक संगीत विद्यालयांतून संगीताचे शिक्षण देणे चालू आहे. परीक्षा पद्धती, त्याला अनुरूप अभ्यासक्रम यामुळे आज संगीत घराघरात जाऊन पोहोचले आहे. अनेक संगीत संस्थांकडून संगीताच्या परीक्षा घेतल्या जात आहेत. यामुळे अनेक कानसेन व तानसेन निर्माण होत आहेत.

आधुनिक काळामध्ये गुरुकुल पद्धतीबरोबरच परीक्षा पद्धती अस्तित्वात आली त्यामुळे एका गुरूकडे अनेक शिष्य एकाच वेळी शिकू लागले. अभ्यासक्रम वेळेमध्ये पूर्ण करण्याकडे गुरूचा अधिक कल राहिला. श्रोत्यांची अभिरुची लक्षात घेता कलाकाराला विविध गीतप्रकार सादर करण्याची गरज निर्माण झाली. त्यामुळे आधुनिक काळामध्ये एक शिष्य वेगवेगळ्या गुरूकडे वेगवेगळे गीतप्रकार शिकू लागला. थोडक्यात आधुनिक काळामध्ये एकाच गुरूकडे अनेक शिष्य आणि एक शिष्य अनेक गुरूकडे संगीताची तालीम घेऊ लागला. त्यामुळे घराण्याच्या भिंती अस्पष्ट झाल्या.

आजकाल Online शिक्षण पद्धतीही अस्तित्वात आली आहे. एकमेकांपासून दूर अंतरावर असलेले गुरू Online शिक्षण पद्धतीने शिष्याला गायन, वादन, नृत्य शिकवताना दिसतात. Head Phone च्या माध्यमातून दूर अंतरावरील गुरूचे संगीतातील बारकावे शिष्य आत्मसात करू शकतो. तसेच शिष्याच्या गाण्यातील त्रुटी गुरू सुधारू शकतो. त्यामुळे अत्यंत सोयीची अशी ही शिक्षण पद्धती आजकाल लोकप्रिय होताना दिसते.

मौखिक परंपरा :

आजही संगीत शिक्षण मौखिक परंपरेतून चालू आहे. आज बाजारात कितीही संगीत पुस्तके उपलब्ध झाली तरी संगीतातील सौंदर्यस्थळांचा वापर प्रत्यक्ष गुरूंकडूनच आत्मसात करावा लागतो.

शालेय शिक्षण :

आज प्राथमिक शाळांपासून विद्यार्थ्यांना संगीताची ओळख करून दिली जात आहे. यात अलंकार, प्रार्थनागीते,

समूहगीते इत्यादी शिकवले जात आहे. माध्यमिक व उच्च माध्यमिक स्तरावर संगीत हा विषय ऐच्छिक आहे. त्यातून हजारो विद्यार्थी दरवर्षी संगीताचे शिक्षण घेत आहेत. विद्यापीठ स्तरावरसुद्धा संगीत विषय शिकवला जात आहे. यातून विद्यार्थ्यांना बी. ए. एम. ए. व पी.एच.डी इत्यादी पदव्या मिळत आहेत. यातूनच संगीत शिक्षक, अधिष्ठाता अशा पदांची निर्मिती झाली.

आधुनिक गुरुकुल पद्धती :

गुरू-शिष्य परंपरा टिकवून ठेवण्यासाठी केंद्रशासनाबरोबरच राज्यसरकारसुद्धा प्रयत्नशील आहे. काही निवडक शहरांमध्ये संगीत कलेचे संवर्धन होण्यासाठी गुरुकुलांची सुरुवात केलेली आहे. यात शासनाकडून गुरूंची नियुक्ती केली जाते. तर पात्र विद्यार्थ्यांची निवड करून त्यांना शिष्यवृत्ती देऊन संगीत शिकण्याची सोय केली जाते. याचबरोबर काही दिग्गज कलावंतांनी सुद्धा गुरुकुलांची स्थापना केलेली आहे. या गुरुकुलांतून विद्यार्थ्यांच्या संगीत शिक्षणाबरोबरच भोजन, निवासाची सोय केली जाते. तसेच विद्यार्थ्यांना आवडेल त्या गुरूकडे शिक्षण घेता येते. अशा विद्यार्थ्यांना ग्रंथालय, ध्वनीफितींचा संग्रह, रेकॉर्डिंगचे तंत्र, विविध चर्चासत्रे, शिबिराचे आयोजन व अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर अशा सोयी पुरवल्या जातात.

आज शासन, सामाजिक संस्था व थोर कलावंत पुढाकार घेऊन शहरांबरोबरच ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना संगीत शिक्षण देण्याचा व गुरू-शिष्य परंपरा जोपासण्याचा प्रयत्न करित आहेत.

हे जाणून घ्या गुरू-शिष्य परंपरा	
गुरू	शिष्य
स्वामी हरिदास	मियाँ तानसेन
वासुदेवबुवा जोशी	बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर
बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर	वि. दि. पलुस्कर
अब्दुल करीम खाँ	सवाई गंधर्व
सवाई गंधर्व	भीमसेन जोशी
मोगुबाई कुर्डीकर	किशोरी आमोनकर

१.२ आधुनिक संगीत शिक्षणात विज्ञानाचा सहयोग

आज विज्ञानामुळे अनेक शोध लागलेले आहेत. संगीत शिक्षणात विज्ञानाचा सहयोग खालील मुद्द्यांच्या आधारे पाहता येईल.

१) मुद्रणकलेचा शोध : गुरु-शिष्य परंपरेत शिष्य गुरुमुखातूनच विद्या ग्रहण करीत असे. गुरूच्या जवळ राहून गुरू जे शिकवतील त्याचे मनन व चिंतन करणे व त्याचा रियाज करणे या स्वरूपाची पद्धत प्रचलित होती. त्या काळी संगीत जतन करून ठेवण्याची सोय नव्हती. कॉस्टर नावाच्या एका डच माणसाने मुद्रणकलेचा शोध लावला. साधारणतः २० व्या शतकात भारतात मुद्रणकला अस्तित्वात आली. त्यामुळे संगीतातील दुर्मीळ बंदिशी, स्वरलिपी व इतर सांगीतिक साहित्य जतन करून ठेवण्याची सोय झाली. पुस्तकांच्या माध्यमातून संगीत सुरक्षित ठेवण्याच्या प्रयत्नामुळे संगीत साधकांना याचा लाभ झाला. पुढे संगणकाचा शोध लागला. त्याचाही फायदा ग्रंथनिर्मितीला होऊ लागला. विविध फॉन्ट्स, चित्रे, आकृत्या इत्यादींच्या वापराने मुद्रण सुबक व आकर्षक होऊ लागले. एवढेच नाही तर संगणकाच्या माध्यमातून ग्रंथ जतन करून ठेवता येऊ लागले. अशा प्रकारे मुद्रणकला संगीत शिक्षणात वरदान ठरली.

२) ध्वनिक्षेपक : विज्ञानाने ध्वनिक्षेपकाचा शोध लावला. त्यामुळे संगीत शिक्षकांचा ताण कमी झाला. संगीतातील बारकावे विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचू लागले. या यंत्रामुळे एकाच वेळी असंख्य विद्यार्थ्यांना गाणे ऐकता येऊ लागले. पूर्वी विद्यार्थ्यांना सादरीकरणातील त्रुटी समजत नव्हत्या. परंतु आता मॉनिटरच्या माध्यमातून त्यांना याची जाणीव होते. अशा प्रकारे गायन-वादनातील त्रुटी निवारण्यासाठी अत्याधुनिक ध्वनिक्षेपकाचा उपयोग शिक्षण क्षेत्रात केला जात आहे.

३) ध्वनिमुद्रणाची सोय : आज संगणकाच्या माध्यमातून विविध ट्रॅक्सचा वापर करून ध्वनिमुद्रणाचे काम केले जात आहे. त्यामुळे विद्यार्थी स्वतःचे गाणे ध्वनिमुद्रित करून आत्मपरीक्षणाद्वारे त्यामध्ये सुधारणा करू शकतो.

४) दृक्श्राव्य माध्यमांचा सहयोग : दूरदर्शन हे एक दृक्श्राव्य माध्यम आहे. ज्याच्या माध्यमातून आपण एखादा कार्यक्रम ऐकू व पाहू शकतो. दूरदर्शन आज खेडोपाडी जाऊन पोहोचले आहे. पूर्वी दूरदर्शनवर राष्ट्रीय व प्रादेशिक वाहिन्या अस्तित्वात होत्या. परंतु आज विविध कंपन्यांनी अनेक वाहिन्या सुरू केल्या आहेत. त्यामुळे संगीत साधकांना त्याचा फायदा होत आहे. दूरदर्शनवरून संगीतातील विविध प्रकारांचा आस्वाद घेता येतो. तसेच विविध रिअॅलिटी शोजमधून नवोदित कलावंतांना व्यासपीठ मिळत आहे.

५) संगणक : संगणकामुळे संगीतक्षेत्रात सुद्धा क्रांती घडून आली. आपण हवे ते संगीत यात साठवून ठेवू शकतो. इंटरनेटच्या माध्यमातून जगातील अनेक संगीतप्रकार घरबसल्या ऐकू व पाहू शकतो. विविध संकेतस्थळांवरून (वेबसाईट) आपण आपल्याला आवडेल ते संगीत, संगीतकार, कलाकारांची माहिती प्राप्त करू शकतो. अशा विविध वैशिष्ट्यांमुळे संगणकही संगीत शिक्षणात अत्यंत मोलाची भूमिका पार पाडत आहे.

६) चित्रीकरणाची सोय : चित्रीकरणाच्या सोयीमुळे आपण आपल्या आवडत्या गायक, वादक व नर्तकाला जवळून पाहू शकतो. संगीत महोत्सवात हजारो श्रोते उपस्थित असतात. मागे बसलेल्या श्रोत्याला मंचावरील कलाकाराचे ऐकू येते. परंतु गायन अथवा वादन क्रिया किंवा नर्तकाच्या भावमुद्रा तो दूरवरून पाहू शकत नव्हता. आज विज्ञानाने चित्रीकरणासाठी उच्च दर्जाचे कॅमेरे दिलेले आहेत. त्यामुळे स्क्रीनवरून आपण अगदी मागे बसून सुद्धा या सर्व बाबींचा आस्वाद घेऊ शकतो. सांगीतिक आस्वादाबरोबरच स्वमूल्यमापनासाठी चित्रीकरण हे तंत्रज्ञान उपयुक्त ठरले आहे.

७) मोबाईल (भ्रमणध्वनी) : आज शहरापासून ते खेड्यापर्यंत भ्रमणध्वनीचा प्रसार झालेला आहे. या साधनांद्वारे जगातील व्यक्तींशी संपर्क तर होतोच. परंतु संगीत अध्ययनासाठी हे साधन उपयुक्त ठरत आहे. भ्रमणध्वनीतील मेमरी कार्डमुळे आपण यात अनेक गीतप्रकार साठवून ठेवू शकतो. यात ध्वनिमुद्रण व

चित्रीकरणाची सोय असल्यामुळे विविध संगीत प्रकार आपण रेकॉर्ड करू शकतो. संगणकाची सर्वच वैशिष्ट्ये या छोट्याशा मोबाईलमध्ये आहेत. संगीत अध्ययन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी व रसिक श्रोत्यांसाठी हे उपयुक्त माध्यम ठरत आहे. तानपुरा, तबला, लहरा अशा विविध ॲप्समुळे (App.) मोबाईलचा रियाजासाठी देखील उपयोग केला जातो.

- ८) **इलेक्ट्रॉनिक वाद्ये** : विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे इलेक्ट्रॉनिक वाद्यांची निर्मिती झाली. यामध्ये इलेक्ट्रॉनिक तानपुरा, तालवाद्य, तबला व लहरा यंत्र यांचा समावेश होतो. या शोधांमुळे संगीताच्या

अभ्यासकांची मोठी सोय झाली आहे. ही यंत्रे आकाराने लहान आहेत. त्यामुळे ते आपण कोठेही घेऊन जाऊ शकतो. आपणास हव्या त्या स्वरात ही यंत्रे लावता येतात. त्यामुळे रियाजाबरोबर मैफिलीतही ही वापरली जात आहेत. ही सर्व वाद्ये विजेवर वा बॅटरीवर चालतात.

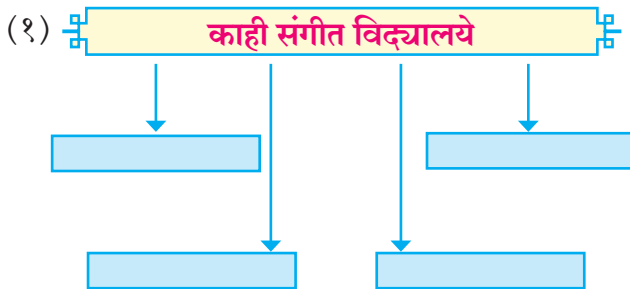
थोडक्यात असे म्हणता येईल की विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे संगीत शिक्षण सुलभ झाले आहे. तसेच संगीत रसिकांसाठी विज्ञानाने अनेक दरवाजे उघडून दिलेले आहेत. या सर्वच साधनांचा वापर करून आपण संगीतात आमूलाग्र बदल घडवून आणू शकतो.

स्वाध्याय

प्र.१ स्वमत लिहा.

- (१) संगीत अध्ययनासाठी आधुनिक शिक्षण पद्धतीबद्दल तुमचे मत स्पष्ट करा.
- (२) 'संगीत शिक्षण पद्धतीत गुरुंचे महत्त्व' याविषयी तुमचे मत लिहा.
- (३) संगीतशिक्षणात विज्ञानाचा सहयोग तारक की मारक? आपले मत लिहा.

प्र.२ आकृतिबंध पूर्ण करा.

प्र.३ तुलना करा.

- (१) पारंपारिक संगीत शिक्षण पद्धती - आधुनिक संगीत शिक्षण पद्धती
- (२) पारंपरिक वाद्ये - इलेक्ट्रॉनिक्स वाद्ये

स्वनिर्मिती

- (१) इंटरनेटद्वारे एखादा राग अथवा ताल शिकून वर्गात सादर करा.
- (२) तुमचे एखादे गाणे मोबाईलमध्ये ध्वनिमुद्रित करा.
- (३) तुम्ही सादर केलेला एखादा राग अथवा ताल मोबाईलमध्ये चित्रित करून एडिट करा.

उपक्रम

- (१) सांगीतिक शिक्षणासंदर्भातील विविध ॲप्स मोबाईलमध्ये डाऊनलोड करा.
- (२) संगीत शिक्षण देणाऱ्या विविध संकेतस्थळांचा शोध घ्या व त्यांची सूची तयार करा.
- (३) दूरदर्शनच्या विविध वाहिन्यांवरून प्रसारित होणाऱ्या सांगीतिक कार्यक्रमांचा शोध घ्या व वाहिन्यांनुसार कार्यक्रमाची सूची तयार करा.